

اینترنت و انتخاب منابع اطلاعاتی

فصلنامه اطلاع رسانی. دوره ۱۵، شماره ۱ و ۲

نوشته: حمید محسنی

کارشناس ارشد علوم کتابداری و اطلاع رسانی

کلید واژه‌ها

اینترنت □ انتخاب منابع اطلاعاتی □ مجموعه‌سازی □ اطلاع‌یابی □ تولید اطلاعات □ مصرف اطلاعات □ ابزارهای انتخاب □ منابع اطلاعاتی الکترونیکی

چکیده

انتخاب منابع اطلاعاتی یکی از مهم‌ترین مراحل مجموعه‌سازی است و کتابداران از این طریق سیاست‌ها و کنترل خود را بر رفتارهای اطلاع‌یابی مراجعان و دسترسی آن‌ها به اطلاعات اعمال می‌کنند. آن‌ها با توجه به سیاست‌های کتابخانه و محدودیت‌های موجود به طور انفرادی یا از طریق کمیته، انتخاب منابع اطلاعاتی مورد نیاز کتابخانه را تهیه می‌کنند. انتخاب منابع اطلاعاتی، ارزیابی مجموعه، وجین و ایجاد تعادل در مجموعه، وظیفه‌ای است که کمیت و کیفیت بسیاری از خدمات دیگر کتابخانه مانند خدمات مرجع به طور مستقیم یا غیرمستقیم با آن ارتباط دارد. اما با گسترش منابع اطلاعاتی اینترنتی و گرایش روزافزون تولید کنندگان و ناشران _ بخصوص ناشران مجلات علمی و پژوهشی _ به توزیع اطلاعات از طریق اینترنت، این نقش و وظیفه در حال دگرگونی‌های زیادی است. در بعضی موارد شاهد حذف نقش واسطه‌ای کتابداران در انتخاب منابع اطلاعاتی اینترنتی می‌باشیم و در مواردی دیگر اتخاذ سیاست‌های کلان در دسترس به اطلاعات از طریق اینترنت تنها وظیفه کتابداران مسئول مجموعه‌سازی است.

تأثیر اینترنت بر انتخاب منابع اطلاعاتی را از جنبه‌های مختلفی می‌توان مورد نقد و بررسی قرار داد:

۱- اینترنت به عنوان ابزار انتخاب؛

۲- نقش و جایگاه کتابداران و مصرف کنندگان اطلاعات در انتخاب منابع اطلاعاتی؛

۳- تأثیر اینترنت بر رفتارهای اطلاع‌یابی محققان و استفاده کنندگان.

اینترنت به عنوان ابزار انتخاب

از مهم‌ترین مراحل انتخاب منابع اطلاعاتی، دسترسی به ابزارهای انتخاب است. بدون دسترسی به این ابزارها آگاهی انبوه اطلاعات منتشر شده در سطح جهان ناممکن است.

با گسترش اینترنت و دسترسی کتابخانه‌ها و افراد به آن و همچنین با توجه به مزیت‌های ویژه، اینترنت، ناشران و کارگزاران اطلاعات نیز از این کانال ارتباطی برای معرفی و بازاریابی محصولات خود استفاده می‌کنند. کتابخانه‌ها و افراد نیز با توجه به همان ویژگی‌های خاص، روزبه‌روز اینترنت برای شناسایی منابع و اطلاعات جدید استقبال بیشتری می‌کنند.

از مزیت‌های اساسی اینترنت نسبت به سایر ابزارهای انتخاب به موارد اساسی زیر می‌توان اشاره کرد:

- دسترسی به نسخه الکترونیک منابع: بسیاری از ابزارهای انتخاب چاپی مانند فهرست انتشارات سازمان‌ها، فهرست ناشران، فهرست کارگزاران، کتابشناسی‌ها، مجلات تخصصی، فهرست معرف آثار مرجع، پایگاه‌های اطلاعاتی، راهنمای پایگاه‌های اطلاعاتی، منابع نقد و بررسی، نسخه‌های نمونه و نسخه‌های آزمایش ممکن است از طریق اینترنت نیز قابل دسترسی باشند.

- روزآمد بودن اطلاعات: بسیاری از اطلاعات موجود در اینترنت روزانه یا حتی به صورت لحظه‌ای روزآمد می‌شوند؛ کاری که معمولاً برای منابع چاپی به دشواری می‌تواند صورت پذیرد یا در بیش‌تر موارد عملاً ناممکن است.

- قابلیت جستجو: برخلاف منابع انتخاب چاپی که امکان جستجوی پیچیده در آن وجود ندارد می‌توان در منابع اینترنتی به جستجوی پیچیده در آن وجود ندارد می‌توان در منابع اینترنتی به جستجوی دلخواه و رایانه‌ای پرداخت.

- محتوای اطلاعاتی بیش‌تر: معمولاً علاوه بر اطلاعاتی کتابشناختی می‌توان در بیش‌تر موارد اطلاعاتی همچون قیمت، شیوه، تهیه، فهرست مندرجات کتاب یا مجله، نقد و بررسی، چکیده، مقاله یا کتاب و بسیاری از اطلاعات دیگر را که اهمیت اساسی در انتخاب منابع اطلاعاتی دارند به دست آورد.

- امکان سفارش همزمان و مستقیم: در بیشتر موارد همزمان با جستجو و انتخاب منابع اطلاعاتی در اینترنت می‌توان اقدام به سفارش و دریافت مستقیم آن از ناشر نیز نمود.

- امکان در یافت متن کامل: بسیاری از ناشران و کارگزاران مجلات با ارائه تسهیلات جستجوی رایگان در فهرست مندرجات و چیکده، مقالات، امکان دریافت مستقیم متن کامل مقاله را نیز فراهم می‌کنند. علاوه بر مجلات، بسیاری از دانشگاه‌ها و مؤسسات تحقیقاتی امکان جستجو و دریافت متن کامل پایان‌نامه‌ها، مقالات پیش چاپ، خبرنامه‌ها و بسیاری از اطلاعات دیگر را فراهم می‌کنند.

- انتقال جستجوهای به عمل آمده: پس از جستجو می‌توان نتایج به دست آمده را برای استفاده‌های بعدی ذخیره، یا برای سایر هکاران در نقاط مختلف ارسال کرد.

- استفاده از دوره‌های آزمایش رایگان: بسیاری از ناشران، بخصوص ناشران مجلات و پایگاه‌های اطلاعات این امکان را برای افراد و کتابخانه‌ها فراهم ساخته‌اند که در طول دوره، زمانی خاصی - معمولاً بین یک تا سه ماه - به‌طور رایگان از منابع اطلاعاتی مورد نظر استفاده کنند. در این دوره کتابخانه‌ها می‌توانند در متن کامل منابع اطلاعاتی جستجو و استفاده نمایند و همزمان به ارزیابی کامل آن نیز بپردازند. در پایان دوره و پس از استفاده از این فرصت ایده‌آل، کتابخانه می‌توان تصمیم به اشتراک عناوین دلخواه بگیرد.

- عضویت در فهرست‌های پستی (۱)، خدمات آگاهی‌رسانی جاری، اشاعه، گزینشی اطلاعات و فهرست مندرجات جاری مجلات ناشران: بسیاری از ناشران با ارایه، خدمات فوق به محض انتشار کتاب یا شماره‌ای جدید از مجله، اطلاعات آن را به‌صورت خودکار و از طریق پست الکترونیکی برای مشترکین ارسال می‌نمایند. به این ترتیب علاقه‌مندان می‌توانند به سرعت و بدون هیچ‌گونه مکاتبه‌ای - فقط با یک بار عضویت در چنین خدماتی - برای همیشه به اطلاعات مورد نیاز دسترسی یابند و در صورت نیاز به سفارش آن بپردازند.

نقش و جایگاه کتابداران و مصرف کنندگان اطلاعات در انتخاب منابع اطلاعاتی همان‌گونه که اینترنت دگرگونی و تحولی اساسی در تولید و توزیع اطلاعات به وجود آورده، نقش و جایگاه کتابداران و مصرف کنندگان اطلاعات را نیز در دسترسی به منابع اطلاعاتی متحول ساخته است. بسیاری از اطلاعات موجود در اینترنت به‌طور رایگان و برای تمامی افراد قابل دسترسی است. مصرف کنندگان اطلاعات بدون واسطه و با جستجو در اینترنت، یا از طریق گروه‌های مباحثه، گروه‌های خبری، فهرست‌های پستی، آرشیوهای الکترونیکی، یا مراجعه و جستجو در سایت‌های مورد علاقه و بسیاری از روش‌های دیگر، بخشی از اطلاعات مورد نیاز خود را تأمین می‌نمایند. از این جهت برای دسترسی به این قبیل اطلاعات، نقش واسطه‌ای کتابداران کمرنگ شده است.

دسترسی به بسیاری از مجلات اینترنتی نیز رایگان است، ولی اعتبار و صحت این قبیل اطلاعات بسیار سوءال برانگیز است. بسیاری از این مجلات معمولاً دوری و ویراستاری علمی و ادبی نمی‌شوند. اما کماکان انتشار و توزیع مجلات علمی و پژوهشی معتبر در اختیار ناشران تجاری یا دانشگاهی است و برای دسترسی به آن باید هزینه آن را پرداخت. این مجلات عمدتاً قرینه، اینترنتی همان مجلات چاپی هستند. هر چند دسترسی به دوره، کامل این قبیل مجلات نیازمند پرداخت حق اشتراک می‌باشد ولی واقعیت این است که با توجه به مشکلات مالی، کتابخانه‌ها نمی‌توانند تمامی مجلات مورد نیاز را تهیه نمایند. از این‌رو در بسیاری از موارد ترجیح می‌دهند به جای اشتراک دوره، کامل مجله فقط مقاله مورد نیاز را از طریق خدمات تحویل مدرک تهیه نمایند. از این رو در سطح جهانی شاهد کاهش اشتراک دوره، کامل مجله و افزایش دسترسی به خدمات تحویل مدرک می‌باشیم.

ناشران و کارگزاران اطلاعات نیز به خوبی این مشکلات و نیازها را درک کرده و در کنار ارائه، خدمات اشتراک، بخشی از فعالیت‌های خود را به ارائه، خدمات تحویل مدرک اختصاص داده‌اند و کتابخانه‌ها به جای اشتراک دوره، کامل مجله - بخصوص آن دسته از مجلاتی که کم‌تر استفاده می‌شوند - فقط هزینه، مقاله، مورد نیاز را پرداخت و آن را دریافت می‌نمایند. با گسترش اینترنت این نوع خدمات رشد بیش‌تری یافت و کتابخانه‌ها با اتصال به سایت‌های ناشران و کارگزاران استفاده کنندگان را مستقیماً به آن مرتبط ساختند. معمولاً استفاده کنندگان می‌توانند به‌طور رایگان در فهرست مندرجات و چیکده، مقالات جستجو کنند و پس از انتخاب مقاله، دلخواه با پرداخت هزینه، مستقیماً آن را دریافت نمایند. هزینه مقاله ممکن است تماماً توسط استفاده کننده یا کتابخانه، یا بخشی توسط استفاده کننده و بخشی دیگر از سوی کتابخانه تأمین گردد. جستجو نیز محدود به عناوین خاص نمی‌گردد و استفاده کننده می‌تواند در تمامی عناوین مجلات یک ناشر یا کارگزار کاوش نماید.

نوعی دیگر از خدمات معمول در اینترنت این است که یک کتابخانه یا گروهی از کتابخانه‌ها به‌صورت کنسرسیوم با ناشر یا گروهی از ناشران قرارداد اولیه را امضاء می‌کنند و استفاده کنندگان می‌توانند از طریق اینترنت به جستجو در متن کامل مجلات دلخواه بپردازند و مقالات مورد نیاز را چاپ، یا برای استفاده، بعدی ذخیره کنند. معمولاً این نوع خدمات را چندین استفاده کننده به‌طور همزمان و از محل‌های مختلف می‌توانند استفاده کنند و حتی بر اساس قرارداد، تمامی یا بعضی از کاربران می‌توانند از اتاق کار یا منزل به آن دسترسی داشته باشند.

همان‌گونه که اشاره شد در استفاده از مجلات علمی که توسط ناشران تجاری یا غیرانتفاعی منتشر می‌گردد سیاستگذاری کلان، عمدتاً با کتابداران است

و از آن پس استفاده کنندگان می‌توانند بر اساس نوع قرارداد به جستجو در عناوین دلخواه بپردازند. گاهی جستجوی اولیه فقط محدود به فهرست مندرجات و چیکده، مقالات می‌شود و تنها هزینه، متن کامل مقالاتی که استفاده شده‌اند دریافت می‌گردد و نیازی به پرداخت هزینه اشتراک سالانه نیست. در مواردی دیگر استفاده کنندگان می‌توانند مجلات مورد نیاز را توری یا در آن جستجو کنند و مستقیماً مقاله، مورد نیاز را چاپ، ذخیره، یا بر روی صفحه نمایشگر مطالعه نمایند. استفاده کنندگان می‌توانند مستقیماً از طریق تابلوهای اعلانات، بولتن‌ها خبری، مجلات اینترنتی (بدون هزینه، چاپی)، آرشیوهای الکترونیکی، گروه‌های مباحثه، گروه‌های خبری، فهرست‌های پستی و سایر روش‌های معمول و جستجو در سایت‌ها ناشران، انجمن‌های علمی و تخصصی، دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزشی و تحقیقاتی به بسیاری از اطلاعات رایگان موجود در اینترنت دسترسی پیدا کنند.

تأثیر اینترنت بر تولید اطلاعات و رفتارهای اطلاع‌یابی استفاده کنندگان

یکی از مهم‌ترین دستاوردهای اینترنت تأثیر بر تولید اطلاعات و رفتارهای اطلاع‌یابی محققان و پژوهشگران است مجلات علمی چاپی که از ابزارهای مهم برای ارائه و معرفی پژوهش‌های علمی یا دسترسی به آخرین دستاوردهای علمی هستند به دلایل گوناگون توان پاسخگویی به درخواست‌های محققان و پژوهشگران را ندارند. موارد زیر را می‌توان از مهم‌ترین دلایل این ناتوانی برشمرد: حجم زیاد تولیدات علمی، کمبود تعداد مجلات علمی برای چاپ تمامی مقالات، سیاست‌های ناشران در رتبه‌بندی مقالات و عدم چاپ بسیاری از مقالات معتبر و باارزش، نبود مجلات تخصصی در بعضی موضوعات، هزینه، زیاد تولید و توزیع مجلات، گرانی مجلات و ناتوانی کتابخانه‌ها و محققان در تهیه مجلات مورد علاقه، انتظار طولانی برای چاپ مقالات و عدم انعکاس بموقع، سرعت کند دریافت و چاپ نظرات خوانندگان یا عدم چاپ و عدم انعکاس بموقع آن و بسیاری دلایل دیگر.

همزمان با گسترش اینترنت، محققان، دانشمندان، دانشگاه‌ها و سایر مراکز آموزشی و تحقیقاتی نیز از این ابزار برای گسترش ارتباطات علمی استفاده نمودند. آن‌ها از نقاط مختلف دنیا و با روش‌های مختلف از اینترنت برای مبادله اطلاعات بهره گرفتند. تابلوهای اعلانات الکترونیکی، آرشیوهای الکترونیکی، گروه‌های خبری، گروه‌های مباحثه و هم‌علاقه، فهرست‌های پستی، و سایر امکانات موجود در اینترنت که کانال‌های بسیار مناسب برای برقراری ارتباط و مبادله اطلاعات هستند نیز با گرایش‌های جدید همسو شده و بسیاری از منابع اطلاعاتی _ بخصوص مجلات علمی که اهمیت زیادی در فرایند پژوهش‌هاش علمی دارند _ را از طریق اینترنت روانه بازار نموده‌اند و با ارائه انواع خدمات جنبی، مشتریان بیش‌تری را به سوی خود جذب می‌کنند. دانشگاه‌ها، مراکز و مؤسسات آموزشی _ پژوهشی، انجمن‌ها و گروه‌های علمی و هم‌علاقه نیز به ایجاد کانال‌های ارتباطی ویژه خود پرداخته‌اند و با پیشرفت‌های جدید در حوزه ارتباطات، نرم‌افزار و سخت‌افزار روزبه‌روز این ارتباطات وسیع‌تر و نظام‌مندتر می‌شود. همچنین همکاری بین کتابخانه‌ای و استفاده از خدمات مورد نیاز استفاده کنندگان از این طریق تأمین می‌شود.

مسائل قابل توجه در انتخاب منابع اطلاعاتی در اینترنت

هر چند استفاده از اینترنت در فرآیند انتخاب، سفارش و دسترسی به منابع اطلاعاتی، یکی از ضرورت‌های آشکار و گریزناپذیر مراکز علمی و تحقیقاتی است، ولی استفاده بهینه از این ابزار به مطالعه‌ای جدی نیازمند است؛ بررسی مسائلی مانند انتخاب بین مجلات چاپی و مجلات الکترونیکی در اینترنت، آموزش کارکنان بخش انتخاب و سفارش و آموزش استفاده کنندگان مجلات الکترونیکی؛ نرم‌افزارها و سخت‌افزارهای مورد نیاز، تعیین این که چه افرادی، کجا، و چه موقع می‌توانند به متن کامل مجلات در اینترنت دسترسی پیدا نمایند. برای بررسی مسائل فوق بهتر است کمیته‌ای مرکب از کارکنان بخش انتخاب، بخش سفارش، بخش رایانه، بخش خدمات عمومی، بخش مجلات، بخش سازماندهی اطلاعات، نماینده‌ای از جامعه کتابخانه، و ... تشکیل گردد تا تمامی جنبه‌های دسترسی به منابع اطلاعاتی از طریق اینترنت و مسائل جانبی آن از قبیل موارد زیر مورد مطالعه همه جانبه قرار گیرد:

- آیا خرید مجلات چاپی اقتصادی‌تر است یا مجلات الکترونیکی؟ یا هم شکل چاپی و هم الکترونیکی یک مجله خریداری شود؟

- آیا مجلات الکترونیک در اینترنت راحتی قابل دسترس است؟

- مراجعه کنندگان و استفاده کنندگان چه نوع مجله‌هایی را ترجیح می‌دهند؟

- دسترسی به سایر منابع اطلاعاتی اینترنتی (غیر از مجلات) براساس چه سیاستی است؟ آیا محققان و استفاده کنندگان می‌توانند آزادانه به اطلاعات موجود در تابلوهای اعلانات، گروه‌ها خبری، گروه‌های مباحثه، سایت‌های دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزشی _ تحقیقاتی و انجمن‌های علمی و سایر منابع اطلاعاتی موجود در اینترنت دسترسی یابند؟ در غیر این صورت سیاست کتابخانه در دسترسی به این اطلاعات چیست؟

- آیا آن‌ها آموزش دیده‌اند؟

- آیا لوازم و تجهیزات مورد نیاز از قبیل رایانه، مودم، چاپگر مناسب راحتی در دسترس است؟

- آیا خطوط ارتباطی مناسب وجود دارند؟

- آیا هزینه اشتراک، هزینه مخابراتی و سایر هزینه‌های مربوطه تأمین شده‌اند؟

- آیا همه افراد می‌توانند به اینترنت دسترسی داشته باشند یا فقط افراد خاصی می‌توانند از آن استفاده نمایند؟

- برای تهیه، اطلاعات مورد نیاز افرادی که نمی‌توانند به اینترنت دسترسی یابند، چه چاره‌ای اندیشیده شده؟
 - آیا افراد در اتاق کار، کتابخانه یا در منزل برای دسترسی به اینترنت آزادند؟ چه وقت می‌توانند از اینترنت استفاده نمایند؟
 - مجلات الکترونیکی تک کاربره خریداری گردد یا چند کاربره؟
 - میزان استفاده از یک مجله چقدر است؟ و چه کسانی بیش‌تر از آن استفاده می‌کنند؟
 - آیا بهتر نیست به جای اشتراک دوره، کامل مجله، مقاله، مورد نیاز از ناشر یا از سیستم‌ها خدمات تحویل مدرک خریداری گردد؟
 - کتابخانه چه مجلات یا خدمات دیگری را از طریق اینترنت مشترک شده یا امکان استفاده از آن با پرداخت هزینه، آن در موقع استفاده وجود دارد؟ آیا جامعه، کتابخانه از تمامی موارد فوق مطلع است و شرایط استفاده از آن را می‌داند؟
 - برای بایگانی فایل‌ها و خروجی‌های چاپی و سازماندهی آن‌ها چه چاره‌ای اندیشیده شده؟ برای امنیت اطلاعات و آرشیو الکترونیکی آن چه تدبیری به کار گرفته شده؟
 - آیا افراد مجازند در مواردی که تنها هزینه، تهیه مقاله‌ای خاص دریافت می‌شود، هر تعداد مقاله را چاپ و منتقل نمایند؟
 - آیا مقدار هزینه، آن پیش‌بینی شده است؟ چه کسی آن را پرداخت خواهد کرد: کتابخانه یا استفاده کننده؟
 - آیا شیوه‌های جدید قرارداد ناشران با کتابخانه‌ها و مسائل حقوقی دسترسی به اطلاعات الکترونیکی مورد ملاحظه قرار گرفته است؟
- یکی از مهم‌ترین مشکلات در انتخاب آن دسته از منابع اطلاعاتی اینترنتی که فقط از طریق اینترنت و به صورت الکترونیکی توزیع می‌شوند، اعتبار و صحت این اطلاعات است.
- در انتخاب منابع اطلاعاتی چاپی و یا سایر منابع اطلاعاتی موجود در کتابخانه، معمولاً ملاک‌های مختلفی وجود دارد که افراد مسئول یا کمیته انتخاب با توجه به مجموع شرایط تصمیم به تهیه منابع اطلاعاتی خاص می‌گیرند. ولی در مورد منابع اطلاعاتی اینترنتی بسیاری از این ملاک‌ها برای ارزیابی منبعی اخص حضور ندارند. برای مثال اعتبار ناشر و نویسنده دو عامل بسیار اساسی در انتخاب منابع اطلاعاتی چاپی‌اند که در مورد بسیاری از منابع اطلاعاتی اینترنتی فاقد موضوعیت است. بیش‌تر مجلات و مقالات اینترنتی توسط نویسندگان گمنام و بدون عبور از صافی‌های معمول ناشران مانند ویراستاران ادبی و علمی توزیع می‌گردند. در بسیاری از تابلوهای اعلانات، بولتن‌های خبری و سایر کانال‌های معمول توزیع اطلاعاتی اینترنتی، مقالات بیشماری در دسترس جستجوگران است که هیچگونه کنترل علمی بر آن صورت نگرفته یا در صورت اعمال کنترل مقدماتی، از سختگیری‌های معمول در انتشار منابع چاپی خبری نیست. از این رو اعتبار و صحت این قبیل اطلاعات مسئله، اساسی است که باید به آن پرداخته شود.
- درباره، همه سوءالات فوق و سوءالات دیگری که ممکن است مطرح شود، باید از قبل اندیشید، تجربه کرد و راه‌حل مناسب ارائه نمود. برخی از این تصمیمات، مدیریتی است؛ تعدادی مربوط به امور مالی و اقتصاد اطلاعات می‌باشد. جنبه‌های فنی خدماتی، فرهنگی، و غیره باید به دقت مطالعه شود تا خدمات مناسب تضمین گردد. در بسیاری موارد حتی لازم است قبل از تصمیم‌گیری نهایی، پروژه‌های آزمایشی برای اشتراک تعداد محدودی مجله یا سایر خدمات مورد نیاز اجرا گردد تا بر مبنای تجربه و آزمایش تصمیم‌گیری شود. تهیه، آمار، ارزیابی عملکرد سال‌های قبل و سنجش میزان کارایی آن نیز باید در دستور کار قرار گیرد.

پی‌نوشت:

1. Mailing lists